

ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱԻԱՌԻ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱԼՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1918-1921)

ԿԱՐԻՆԷ ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ
karine.aleksanyan@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Հայոց դեմ գործուած Յեղասպանութեան 100րդ տարելիցի տարում հայ-թուրքական յարաբերութիւնների կարգաւորման հարցը առանձնակի հնչեղութիւն է ստացել: Հայաստանի Հանրապետութիւնում եւ տարածաշրջանում ընթացող քաղաքական բարդ ու հակասական գործընթացների եւ Թուրքիայի ժխտողական քաղաքականութեան պայմաններում ցեղասպանութեան հարցին համահայկական մօտեցում որդեգրելը եւ, ընդհանրապէս, թուրքական երկդիմի քաղաքականութեանը դիմակայելը լուրջ մարտահրաւեր է համայն հայութեանը: Թուրքական վտանգն այսօր նոյնքան իրական է, որքան Ի. դարի սկզբին: Թուրքերն այսօր էլ շարունակում են ցեղասպանութիւնը՝ ժխտելով այն: Այժմ էլ Թուրքիան փորձում է խաբել միջազգային հանրութեանը, հանդէս գալ որպէս երկխօսութեան ունակ եւ լարուածութիւնների մեղմացման ձգտող երկիր (որը ողջունում է միջազգային հանրութեան կողմից), իսկ հայերին ներկայացնել որպէս երկխօսութիւնից խուսափող եւ հակամարտութեան ձգտող կողմ: Եւ որ աւելի վտանգաւոր է՝ իր երկդիմի քաղաքականութեամբ փորձում է սեպ խրել Հայաստանի Հանրապետութիւն-Մփիւոք յարաբերութիւններում:

Թուրքական վտանգին դիմակայելու եւ թուրքերի հետ տարուելիք քաղաքականութեան սկզբունքները մշակելու եւ ճշտելու անհրաժեշտութեամբ է պայմանաւորուած Արեւելեան Հայաստանի ամենահոծ հայկական բնակչութիւն ունեցող Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1918-1921ին՝ հայոց ցեղասպանութեան քաղաքականութիւնը վերջնագծին հասցնելու շրջանում, հայ-թուրքական յարաբերութիւնների գիտական ուսումնասիրութեան կարեւորութիւնը:

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

1918-1921ին թուրքերը պատմական տարբեր իրավիճակներում գրաւել եւ համապատասխանաբար՝ վեցական ամսով ռազմակալել են Ալեքսանդրապոլի Գաւառը (1918 Մայիս 15-Դեկտեմբեր 4, 1920 Նոյեմբեր 7-1921 Ապրիլի 21): Այդ ընթացքում նրանք, շարունակելով հայոց ցեղասպանութեան իրենց քաղաքականութիւնը, ֆիզիկապէս ոչնչացրել են արեւելահայ բնակչութեան մի ստուար զանգուած, ամբողջովին թալանել եւ տնտեսապէս քայքայել Ալեքսանդրապոլի Գաւառը, ձեռնարկել ամեն քայլ՝ իրենց հարեւանութեամբ առաջացած հայկական պետութեանը զրկելու կենսունակ պետութիւն դառնալու հնարաւորութիւնից ու պայմաններից¹:

Հայոց նորագոյն պատմութեան մեծագոյն ողբերգութիւններից էին թերեւս թուրքերի ներխուժումների ժամանակ Ալեքսանդրապոլի Գաւառի հայ բնակչութեան մէջ առաջացած անօրինակ խուճապը, թուրքերի հետ համագործակցող տեղական իշխանութեան մարմինների գործունէութիւնը եւ իր ոխերիմ ու դարաւոր թշնամուն «աղուհացով» դիմաւորող հայ գիւղացին: Բնական է, որ հայ հասարակութեանը եւ պատմագրութեանը յուզող խնդիրներից պետք է լինէին վերը նշուած իրադարձութիւնները: Ենթադրուում է, որ դրանք կը միացուէին տարիներ ի վեր հայ հասարակութեանը յուզող «Ինչո՞ւ ընկաւ Կարսը» հարցին: Սակայն որքան էլ տարօրինակ է, վերոյիշեալ հարցերը յաճախ անջատուում են ընդհանուր խնդրից եւ դիտուում որպէս առանձին, տեղական երեւոյթներ: Հայ պատմագիտական մտքի եւ հասարակական գիտակցութեան մէջ առկայ են ոչ-այնքան թուրքական ցեղասպան քաղաքականութեան եւ Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բնակչութեան ապրած ողբերգութեան պատճառների բացայայտման, որքան վերջինիս մեղադրելու միտումները: Աւելին, նշուած ժամանակաշրջանում հայ-թուրքական յարաբերութիւններին առնչուող հարցերը հայ պատմագիտութեան եւ հասարակական գիտակցութեան մէջ վերածուել են կարծրատիպերի: Հետեւաբար, մեր առաջ խնդիր ենք դրել, արխիւային նոր փաստաթղթեր շրջանառութեան դնելով, ձեռնամուխ լինել պատմական վերոյիշեալ ժամանակաշրջանում թուրք-հայկական յարաբերութիւնների ուսումնասիրութեանը:

1918-1921՝ Ալեքսանդրապոլի Գաւառի թուրքական զինակալման շրջանում թուրք-հայկական յարաբերութիւններն, իրենց հիմքում ունենալով թուրքական պետականօրէն մշակուած ցեղասպանութեան քաղաքականութեանը դիմակայող Ալեքսանդրապոլի Գաւառի հայ բնակչութեան պայքարն իր ֆիզիկական գոյութեան համար, պայմանաւորուած էին թուրքական ներխուժումներին նախորդող քաղաքական գործընթացներով, Արեւելեան Հայաստանում իրականացուած թուրքական ցեղասպանութեան քաղաքականութեան առանձնայատկութիւններով, ինչպէս նաեւ հայ բնակչութեան բարոյահոգեբանական իրավիճակով:

Նախ՝ 1918 Մայիսին հայ ժողովրդի բախտը տնօրինող կազմակերպութիւնները եւ պետական գործիչները, ստեղծուած միջազգային իրավիճակում չկարողանալով ճիշտ կողմնորոշուել եւ Արեւմտեան Հայաստանը կորցնելուց ու Արեւելեան Հայաստանի բանալին՝ Կարսը, թուրքերին զիջելուց յետոյ կանգնելով անկախութեան փաստի առաջ, Ալեքսանդրապոլի գրաւումը դարձրել են անխուսափելի իրողութիւն, ապա՝ 1920ին, հայոց նորանկախ պետութիւնը, հրաժարուելով Հայաստանի խորհրդայնացումից եւ միաժամանակ իրական ուժ չունենալով՝ կանգնեցնել թուրքական արշաւանքը, թուրքերին հնարաւորութիւն է ընձեռել օգտագործելու խորհրդայնացման խաղաքարտը եւ գրաւելու Ալեքսանդրապոլի Գաւառը: Ալեքսանդրապոլի Գաւառի հայ բնակչութիւնը ստիպուած է եղել դիմակայել թուրքական պետութեան յատուկ մշակուած ցեղասպան քաղաքականութեանը:

Հայ պատմագիտութեան մէջ բաւականին լուսաբանուած են այս իրադարձութիւններին նախորդող միջազգային դրութիւնը, թուրքական դիւանագիտութիւնը, թուրքական ցեղասպանութեան քաղաքականութեան շարունակականութիւնն Արեւելեան Հայաստանում եւ հայերի ինքնապաշտպանական կոիւնները²: Մասնաւորապէս, նորովի են մեկնաբանուած 1920ի հայ-ռուսական յարաբերութիւնները, Խորհրդային Ռուսաստանի արեւելեան քաղաքականութիւնը³: Չենք կարող չնշել յատկապէս պատմաբան Էդիկ Զօհրաբեանի արժեքաւոր աշխատութիւնը, որտեղ հեղինակը ոչ միայն նորովի է լուսաբանել Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը, այլեւ անդրադարձել թուրք-

հայկական պատերազմի հետ կապուած այլեայլ հարցերին, այդ թում եւ Ալեքսանդրապոլի Գաւառում տեղի ունեցած իրադարձութիւններին⁴: Այս առումով հետաքրքիր է նաեւ պատմաբան Լենդրուշ Խուրշուդեանի աշխատութիւնը, որտեղ նա գնահատելով Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը, ուղղակիօրէն գրում է. *«Ռուսաստանը հանդէս էր գալիս ոչ թէ Հայաստանի պաշտպանութեամբ, այլ պարզապէս ցանկանում էր ժամանակ շահել Հայաստանը խաղաղ խորհրդայնացնելու համար»*⁵: Խուրշուդեանը, վերլուծելով թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ Ռուսաստանի որդեգրած քաղաքականութիւնը, ապացուցում էւ հիմնաւորում էր այն տեսակէտը, թէ Թուրքիան Հայաստանի վրայ յարձակուել է միայն Ռուսաստանի համաձայնութիւնը ստանալուց յետոյ: Նա նկատել է նաեւ որ խորհրդայնացման առումով Ռուսաստանին ձեռնտու էր, որ պատերազմական վիճակը շարունակուի այնքան ժամանակ, քանի դեռ Հայաստանը ծնկի չէր եկել⁶: Ըստ Խուրշուդեանի Թուրքիան եւ Ռուսաստանը *«փոխհամաձայնեցումը գործողութիւններով իրականացնում էին Հայաստանի բաժանման նախապէս մշակուած ծրագիրը: Հայաստանը, հայ պետականութիւնը գոհաբերում էր Ռուսաստանի արեւելեան քաղաքականութեանը»*⁷:

Հայ պատմաբանները ներկայացրել են նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան պատմութիւնը Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Անտանտի Տերութիւնների շահերի ոլորտում: Նրանց կողմից շրջանառութեան դրուած նոր փաստաթղթերը, օտարազգի պատմաբանների ուսումնասիրութիւնների, ամերիկեան եւ բրիտանական արխիւների արժեքաւոր նիւթերը մեզ հնարաւորութիւն են տալիս պատկերացում կազմել ԱՄՆի, Բրիտանիայի եւ Խորհրդային Ռուսաստանի հայկական հարցում վարած քաղաքականութեան մասին⁸:

1918-1920՝ Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքական պատմութեան, հայ-թուրքական յարաբերութիւնների վերաբերեալ արխիւային փաստաթղթերի ժողովածուներ են հրատարակուել, որոնք լոյս են սփռում բազմաթիւ հարցերի վրայ⁹:

Թւում էր, թէ այս ամենից յետոյ նորովի կը մեկնաբանուէին նաեւ այդ շրջանում Ալեքսանդրապոլի Գաւառում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները, կը բացայայտուէին թուրքական ցեղասպան

քաղաքականության առանձնայատկությունները 1918-1921ին եւ կը ներկայացուէր հայ բնակչութեան ապրած ողբերգութիւնը եւ պայքարն իր ֆիզիկական գոյութեան համար:

Մինչդեռ հայ պատմաբանները, ուսումնասիրելով Ալեքսանդրապոլի Գաւառի 1918-1920ի թուրքական ռազմակալման շրջանում հայ-թուրքական յարաբերութիւնների առանձին դրուագներ, շարունակում են մեղադրել գաւառի բնակչութեանը թուրքերի դէմ չկրուելու, նրանց հետ համագործակցելու համար:

Մասնաւորապէս մեր պատմագիտութեան մէջ գրեթէ լուսաբանուած չէ 1918ի թուրքական ներխուժման ժամանակ Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բնակչութեան դիմադրական շարժումը, Ալեքսանդրապոլում տեղական իշխանութեան մարմինների ստեղծումը եւ գործունէութիւնը, եւ, ընդհանրապէս, այստեղ թուրքերի վարած քաղաքականութեան առանձնայատկությունները: Հայ պատմագիտական միտքն աւելի շատ կենտրոնացել է 1920ի իրադարձութիւնների վրայ: Ընդ որում, թէ՛ խորհրդային եւ թէ՛ դաշնակցական պատմագիտութիւնը դրանք դիտարկել է կուսակցական մտայնութեամբ փոխադարձաբար մեղադրելով միմեանց, շատ յաճախ նաեւ բնակչութեանը:

Հայ պատմաբանները, յենուելով 1921 Ապրիլի 5ին կայացած Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Առաջին Կոնֆերանսի կողմից արուած գնահատականի վրայ, Ալեքսանդրապոլի Յեղկոմի գործունէութիւնը համարում են Ալեքսանդրապոլի կոմունիստական կազմակերպութեան սխալը, թուրքամետ կողմնորոշման արդիւնք: Մասնաւորապէս, Խուրշուդեանը, ներկայացնելով Հայկոմկոմի Կենտկոմի դիրքորոշումը թուրք-հայկական պատերազմի վերաբերեալ, գրում է, որ Կենտկոմի այս դիրքորոշումը պաշտպանել եւ իրականացրել է միայն Կոմկոմի Ալեքսանդրապոլի Գաւառային Կոմիտէն, իսկ Հայաստանի միւս շրջաններում խօսք կարող է գնալ միայն առանձին կոմունիստների մասին, քանի որ Հայկոմկոմն այն ժամանակ շատ փոքրաթիւ էր եւ իր ետեւից լայն ժողովրդական գանգուածներ չէր տանում¹⁰: Զօհրաբեանը մերժելով հայ պատմագրութեան մէջ հաստատուած այն կարծիքը, որ հայոց

բանակը չի կոուել բոլշեիկեան պրոպագանդայի հետեւանքով, բացառութիւն է համարում Ալեքսանդրապոլի բոլշեիկների եւ քաղաքային ինքնավարութեան կողմից թուրքերին աղ ու հացով դիմաւորելու, ինչպէս նաեւ Ալեքսանդրապոլի Յեղկոմի ստեղծման եւ թուրքերի հետ համագործակցելու փաստը¹¹:

Աւելին, յետխորհրդային հայ պատմաբաններն, ընկնելով ծայրայեղութեան մէջ, հայ բոլշեիկների՝ Հայաստանի խորհրդայնացմանն աջակցելու գործողութիւններն որակում են որպէս դաւաճանութիւն: Մասնաւորապէս Խուրշուդեանը, քննարկելով 1920ի Հայկոմկուսի դիրքորոշումը այն որակում է որպէս «հինգերորդ շարասիւն»: Նա եզրակացնում է, որ «Հայ ժողովրդի պատմութեան այս օրհասական ժամանակահատուածում հայ բոլշեիկները ոչ միայն պառակտեցին ժողովրդի միասնութիւնը, հանդէս եկան հակապետական ապստամբութեամբ, այլեւ աջակցեցին Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի նուաճողական քաղաքականութեանը, օգնեցին ռուսական բոլշեիկեան կայսրութեանը կործանելու՝ դժուարութեամբ ձեռք բերուած հայկական պետականութիւնը եւ խորհրդայնացնելու Հայաստանը: Հայ բոլշեիկները ողջունեցին նաեւ թուրքական զօրքերի մուտքը Հայաստան, աջակցեցին նրանց: Հայ բոլշեիկների քաղաքականութիւնը միանշանակ կարող է գնահատուել որպէս ազգային դաւաճանութիւն»¹²: Բնականաբար սա վերաբերում էր յատկապէս Ալեքսանդրապոլի բոլշեիկներին, որոնք այստեղ հռչակել էին խորհրդային իշխանութիւն:

Թէեւ Ալեքսանդրապոլը գրաւուել է թուրքերի կողմից Նոյեմբերի 7ի՝ թուրքական արեւելեան բանակի հրամանատար Քեազիմ Կարաբէքիր փաշայի եւ հայկական կողմի միջեւ կնքուած զինադադարի պայմաններով, հայ պատմագիտական գրականութեան մէջ շարունակում է իշխել այն տեսակետը, թէ Ալեքսանդրապոլի անկումը ստիպել է Հայաստանի կառավարութեանը ընդունել թուրքերի կողմից առաջարկուած զինադադարի պայմանները¹³:

Այնուամենայնիւ, հարկ է նշել, որ վերջին տարիներին հայ պատմաբանները փորձել են նորովի մեկնաբանել 1918-1920ի թուրք-հայկական պատերազմների հետ կապուած որոշ հարցեր: Մասնաւորապէս, մերժելով Ալեքսանդրապոլի Գաւառի

բնակչության չկոուելու միտքը, 1918 մայիսեան հերոսամարտերի շարքում առանձնացուել է նաեւ Շիրակի գոյամարտը, որին կարելու տեղ է յատկացուել Սարդարապատի ճակատամարտում հայերի յաղթանակի գործում¹⁴:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի վերաբերեալ փաստաթղթերի հաւաքածուի մէջ բազմաթիւ փաստաթղթեր վկայում են, որ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին մեծ մասնակցութիւն են ունեցել հազարաւոր գաղթականներ, ինչպէս արեւմտահայ, այնպէս էլ Ալեքսանդրապոլի Գաւառից փախած բնակիչներ, որոնք Ղարաքիլիսայում կեանքի ու մահուան կռիւ են տուել թուրք շարդարարներին եւ յամառ դիմադրութիւնից յետոյ միայն ընկրկել իրենց թուապէս գերազանցող թուրքական ուժին¹⁵:

Սակայն այս միտքը դեռ չի ամրապնդուել պատմագիտութեան եւ հասարակական գիտակցութեան մէջ, որտեղ աւելի շատ տիրող է թուրքերի դէմ չկոուելու, նրանց աղ ու հացով դիմաւորելու եւ լուռ ու մունջ մորթուելու վերաբերեալ մտայնութիւնը: Ընդ որում ընդգծուում է աւելի քիչ թուով թուրքերի առկայութեան փաստը: Հայ պատմագիտական մտքի մէջ առկայ այս շատ վտանգաւոր մտայնութիւնը նաեւ լայն հասարակական հնչեղութիւն է ստացել: Հասարակական շրջանակներում յաճախ անհարկի դաւաճանութեան մէջ են մեղադրում առանձին կուսակցութիւններ, քաղաքական գործիչներ, անհատներ:

Հայ հասարակական մտքի մէջ շատ ամուր է նստած յատկապէս Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բնակչութեան կողմից թուրքերին աղ ու հացով դիմաւորելու, թուրքերի դէմ չկոուելու եւ նրանց հետ համագործակցելու եւ ընդհանրապէս, առանց դիմադրութեան մորթուելու մասին պատկերացումները: Մասնաւորապէս Վլադիմիր Յովհաննիսեանն իր յիշողութիւններում ներկայացնելով գերութեան քշուող իր պապի ստորացուցիչ վիճակը, գրում է.

1920 թուականի աշնան վերջին ամսուայ ցեխոտ, անձրեւա-
ձնախառը խոնաւ մի առաւօտ հօրս գիւղի «Ժամի հայաթը»
թուրքերը բերել-հաւաքել էին Թուրքիա գերութեան քշուող,
Շիրակի գաւառից գերեվարուած հայ տղամարդկանց հերթական
խմբաքանակը: Սպանդի քշելուց առաջ երէկուայ զինուորներին,
մաճկալներին ու արհեստաւորներին հնարաւորութիւն էր
տրուել վերջին հրաժեշտը տալ իրենց ընտանիքներին ու

հարազատներին: Գերի հայ տղամարդիկ բոլորը ծնկաչոք են եղել, ձեռքերը մէջքների ետևը, գլուխները կախ, հայեացքները գետնին: Առանց գլուխը բարձրացնելու, կողքերը նայելու իրաւունքի: Այդ գլուխը կախ չոքած հայ տղամարդկանցից մէկը եղել է իմ հօրական պապը՝ հօրս հայրը: Մեփական Աստծոյ Տան դիմաց, նոյեմբերեան ցրտին միայն ներքնագգեստով ու բոբիկ, ցեխի մէջ չոքած, նսեմացուած ու տրորուած, ոչնչացման ենթակայ, ու նման գալիքի հետ համակերպուած ու պատրաստ միանգամայն առողջ տղամարդկանց այդ խմբի մէջ, որոնց կախած գլխներին տեղում էր աշնան թաց ձիւնն ու անձրեւը, հայրս ճանաչում է իր հօրը: Ու ձայն է տալիս: Ճշում է, գոռում: Պապս չոքած տեղում ցնցում է, բայց ձեռքերը մէջքի ետևից չի շարժում, գլուխը վեր չի բարձրացնում, որեւիցէ ձայն չի հանում: Հայրս հիւանդանում է, մի շաբաթ-տաս օր ընկնում է տենդի մէջ: Ու դրանից յետոյ ամէն աշնան այդ օրերին նա հիւանդանում էր... Թէ՛ փոքր տարիքիս, թէ՛ յետոյ, այդ ամբողջ պատմութեան մէջ ամենից շատ խիղճս տալիս էր հօրս: Իրաւաբանական լեզուով ասած, նրան ես ընդունում ու ընկալում էի ոչ թէ որպէս «տուժողի իրաւայաջորդ», այլ հենց որպէս «տուժող կողմ»: Կողմ, որը տուժող է թէ՛ թշնամու, ագրեսորի գործողութիւններից, թէ՛ թշնամուն դիմադրութիւն չցուցաբերած եւ անձնատուր եղած հսկայակազմ իր հօր կողմից¹⁶:

Հայ պատմագիտութեան մէջ քաղաքացիութիւն ստացած կարծիքը թուրքական ցեղասպան քաղաքականութեանը զոհ գնացած հայ բնաչութեանը մեղադրելու վերաբերեալ հասարակական հնչեղութիւն է ստացել: Իր որդու կեանքը փրկած զինուորականը մեղադրուում է վախկոտութեան մէջ: Միանշանակ է, որ հայրը այդ պահին փրկել էր իր որդու կեանքը: Մինչդեռ այս եւ անձնապաշտպանութեան բազմաթիւ այլ դէպքեր, որոնք պատմում են թուրքական բռնութիւնները վերապրածները եւ նրանց ժառանգները վկայում են Ալեքսանդրապոլի Գաւառի հայ բնակչութեան դիմադրական շարժման մասին¹⁷:

Արձանագրելով, մի կողմից թուրքական բռնազաւթումներին նախորդած միջազգային դրութեան հետեւանքով անխուսափելի դարձած Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի անկումը, հայ բնակչութեանը դիմադրական կարողութիւններից զրկելու եւ ֆիզիկապէս ոչնչացնելու թուրքական քաղաքականութիւնը, միւս

կողմից՝ անօգնական վիճակում յայտնուած հայ բնակչութեան անձնապաշտպանութիւնը որակւում է որպէս դասալքութիւն, դաւաճանութիւն, վախկոտութիւն: Ընդ որում ժամանակակիցների կողմից դրանք այլ գնահատականներ ունէին: 1921ին Յակոբ Տէր Յակոբեանը ներկայացնելով 1920 Նոյեմբերի 11ից յետոյ հայկական բանակի նահանջի եւ թուրքական զօրքերի առաջխաղացմամբ ստեղծուած իրավիճակը, գրում է. *«Կացութիւնը օրէ օր աւելի սպառնալից կը դառնար եւ հայ ժողովրդի մէջ առաջ կու գար կոտորածի, աւերածութեան մղձաւանջը, զոր կը սպասէին քեմալականներէն եւ որու պատճառով ալ կը հեռանային այն վայրերէն ուր կը բնակէին: Կացութիւնը պարզ էր: Թուրքերը յաղթական էին: Երկրի ներսը յուսահատութիւն կը տիրէր»*¹⁸:

Յետագայում, 1930ականներին, երբ թուրքական վտանգն արդէն չկար, այդ որակումները օգտագործւում են Կոմունիստական Կուսակցութեան կողմից իրականացուող քաղաքական բռնաճնշումներն արդարացնելու համար: Բռնաճնշումների ենթարկուածների մեղադրանքների մէջ յատուկ տեղ ունէին թուրքական բռնազաւթումների շրջանում թուրքերի հետ ունեցած յարաբերութիւնները:

Մինչդէռ կարծում ենք նշուած ժամանակաշրջանում թուրքերի կողմից բռնակալուած հայկական շրջաններում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները եւ թուրք-հայկական յարաբերութիւնները վերլուծելիս առաջին հերթին պէտք է նկատի ունենալ թուրքական ցեղասպանութեան իրականացման հետեւանքով ստեղծուած բարոյահոգեբանական մթնոլորտը, բռնազաւթումներին նախորդող միջազգային իրավիճակը եւ արեւելահայութեանը բնաջնջելու թուրքական յատուկ մշակուած քաղաքականութեան առկայութիւնը: Մանաւանդ, որ հայկական պետութեան, Սփիւռքի, մասնաւորապէս, Մերձաւոր Արեւելքի հայկական գաղթօջախների եւ Արցախի հայութեան դէմ այսօր կիրառուող թուրքական քաղաքականութեան շատ տարրեր վերցուած են 1918-1921ի թուրքական դիւանագիտական զինանոցից:

ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին Արեւելեան Հայաստանի ամենահոծ հայկական բնակչութիւն ունեցող Ալեքսանդրապոլի Գաւառը (1916ին այստեղ բնակւում էին 227,115 մարդ, որից հայեր էին 202,505ը, Ալեքսանդրապոլ քաղաքում ապրում էին 51,874 մարդ, որից հայեր էին 45,646ը) ապաստան էր դարձել եղեռնից մազապուրծ հազարաւոր արեւմտահայ գաղթականների¹⁹: Ալեքսանդրապոլի Գաւառ էին գաղթել ոչ միայն Արեւմտեան Հայաստանից, այլ նաեւ Սարիղամիշի, Օլթիի, Կարսի, Արդահանի եւ նրա շրջանի հայ գիւղերի բնակիչներ: 1915 Հոկտեմբերին Ալեքսանդրապոլի Գաւառում գաղթականների թիւը հասնում էր արդէն 22,815ի, որից 6844ը՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքում²⁰:

1917ին միայն Ալեքսանդրապոլի Եղբայրական Օգնութեան Խնամակալութեան տակ գտնւում էին 25,754 գաղթական²¹: Բազմաթիւ որբեր գտնւում էին այստեղ ստեղծուած ութ որբանոցների խնամակալութեան տակ²²:

Պատահական չէր, որ արեւմտահայութեանը եղեռնի ենթարկելուց յետոյ 1918-1921ին թուրքերն իրականացնում են արեւելահայ այդ խոշոր հատուածի բնաջնջումը: Այն հայերի նկատմամբ իրականացուող եղեռնի քաղաքականութեան եզրափակիչ գործողութիւնը պիտի լինէր:

Դեռեւս 1915ի վերջին Բարձր Դռան եւ մի քանի կովկասցի մուսուլմանների կողմից Ստամբուլում առաջ էր քաշուել Թուրքիայի հովանաւորութեամբ իբր անկախ, քաղաքականապէս միաւորուած, առանց ազգային եւ դաւանական խտրականութեան Կովկասի ստեղծման գաղափարը²³: Իսկ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի մեջ մտնելու կապակցութեամբ երիտթուրքերի կուսակցութեան գլխաւոր վարչութիւնը յայտարարել էր. *«Թուրքիան իր ազգային ծրագիրը մշտնջենապէս ապահովելու համար պէտք է սահմանները տարածի մինչեւ Կովկասեան լեռնաշղթան եւ տիրի Դերբենդի անցքին: Առանց այդ սահմանների Թուրքիան միշտ ենթակայ կը լինի Մոսկովեան ոտնձգութիւններին»*²⁴:

Թուրքական այս ծրագրերի իրականացման համար նպաստաւոր պայմաններ էին ստեղծուած Հոկտեմբերեան

Յեղաշրջումից²⁵ յետոյ, երբ ռուսական զօրքերի կազմալուծման արդիւնքում ռուս-թուրքական կովկասեան ճակատը բաց էր մնում թուրքերի առաջ: Վերջիններս յայտարարելով, որ կը շարունակեն ռազմական գործողութիւնները մինչեւ ռուսական զօրքերին հանդիպելը, անարգել շարժում են առաջ, ի վերջոյ կնքում Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագիրը²⁶:

Նորաստեղծ անդրկովկասեան իշխանութիւնները չեն կարողանում կազմակերպել երկրամասի պաշտպանութիւնը թուրքական յարձակումներից, առաւել եւս՝ թուրքական դիւանագիտական խաղերից:

1918ի սկզբներին թուրքերը գրաւելով Արեւմտեան Հայաստանը՝ միաժամանակ հաշտութեան բանակցութիւնների առաջարկներով թուլացնում են Անդրկովկասի ժողովուրդների դիմադրական կորովը, երկպառակութիւն գցում նրանց միջեւ: Այնուհետեւ դիւանագիտական խարդաւանքներով Կարսը գրաւելուց յետոյ տպաւորութիւն են ստեղծում, թէ այլեւս չեն առաջանայ, բթացնում հայոց զօրքի եւ բնակչութեան զօնութիւնը, ապա յանկարծակի յարձակումով գրաւում Ալեքսանդրապոլը:

Հայ զինուորների եւ բնակչութեան յուսալքմանը մեծապէս նպաստում են Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագրի ընդունումը եւ առանց կռուի Կարսի յանձնումը թուրքերին:

Դեռեւս Ապրիլի 6ին Անդրկովկասի Սէյմի եւ կառավարութեան հայ անդամների, Ազգային Խորհրդի, կուսակցութիւնների ներկայացուցիչների, Երեւանի եւ Կարսի նահանգական կոմիտեների եւ ազգային խորհուրդների լիազօրների Ալեքսանդրապոլում կայացած խորհրդակցութեան ժամանակ Խաչատուր Կարճիկեանը²⁷, դէմ լինելով Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագրի²⁸ ընդունմանը եւ պատերազմի դադարեցմանը, իրաւացիօրէն նշում էր. *«Պատմական ամենախոշոր եւ ճակատագրական սխալը կատարած պէտք է լինենք, եթէ հիմա ընդունենք Բրեստի դաշնագիրը ու այդպիսով դադարեցնենք պատերազմը: Նախ եւ առաջ այդ մեզ չի ազատելու ու ապահովելու Տաճկաստանի առաջխաղացումից ու Անդրկովկասի լիովին գրաւումից: Հակառակ այն բոլոր հաւաստիացումներին, որ արել են տաճիկները, Կովկասի գրաւումը հանդիսանում է մի քաղաքական ծրագիր եւ անհրաժեշտութիւն Տաճկաստանի համար: Բաթումի եւ Կարսի գրաւումը առաջին էտապն է,*

դիւրացնելու այդ: Ինձ թուում է, որ այն բուպէին, երբ յայտարարուեց, որ խաղաղութիւնը կնքուած է, որ սահմանները որոշուած են, տիրելու է սոսկալի հոգեկան ռէակցիա, որը կը յաջորդի չորս տարուայ յոգնածութեանը: Ոչ միայն կը չքանայ ոգեւորութիւնը, կռուելու ու պաշտպանուելու ձգտումը, որը նկատուում է այժմ եւ ձեռք է բերուած երկար փորձութիւններից յետոյ, այլեւ ամբողջ բանակը կը հալուի ու ոչ մի զինուոր չի մնայ զենքի տակ: Կասկածից դուրս է, որ դաշնագիրը ընդունելու օրից փաստօրէն զինաթափ են լինելու ու լուծուելու են մեր զինուորական ուժերը եւ բացելու ենք բոլոր դռները Տաճկաստանի առաջ»²⁹:

Վերլուծելով ստեղծուած վիճակը, Կարճիկեանը եզրակացնում է, որ ամէն պարագայում հայերը պէտք է շարունակեն կռիւը եւ երբեք չպէտք է կամովին տան իրենց դիրքերն ու ամրութիւնները: Եթէ անգամ այդ կռիւը լինի միանգամայն անյոյս եւ հետեւանքը պարզ, այնուամենայնիւ հայերը չեն կարող զիտակցաբար զենքը վայր դնել: Պատերազմը դադարեցնելը հայերի համար ինքնասպանութեան նշանակութիւն ունի: Իսկ հայերի անվերջ տատանումները եւ հասարակական զանազան խմբակցութիւնների ու մարմինների քարոզչութիւնը յօգուտ Բրեստի Պայմանագրի, մեծապէս թուլացնում է հայերի դիմադրական ուժը, անվստահութիւն ներշնչում հայ կռուողներին եւ կազմալուծում առաջ բերում թիկունքում: Վճռականապէս պէտք է որոշել եւ ցուցադրել, որ կռիւը շարունակուելու է եւ որ անյոյս մի կռիւ չէ, որը անվիճելի կերպով տանում է հայերին դէպի կորուստ³⁰:

Ինչ վերաբերում է հայ քաղաքական գործիչների մեծամասնութեանը, ապա նրանք չգիտես ինչու վստահ էին եւ յոյս ունէին, թէ թուրքերը սահմանը չեն անցնի, իսկ եթէ անցնեն էլ, իրենք կարող են երկիրը պաշտպանել³¹: Մասնաւորապէս, անդրկովկասեան կառավարութեան պատուիրակութեան հայ ներկայացուցիչներ Ալեքսանդր Խատիսեանը եւ Յովհաննէս Քաջազունին, Տրապիզոնի բանակցութիւններում թուրքերի խոստումներին հաւատալով, Ալեքսանդրապոլի արտակարգ խորհրդակցութեան ժամանակ փորձում էին համոզել քաղաքական կուսակցութիւններին եւ ժողովրդական զանգուածներին Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագրի ընդունման անհրաժեշտութիւնը, այն համարելով չարիքներից փոքրագոյնը³²:

Անդրկովկասեան իշխանութիւնների պարտուողական քաղաքականութիւնը աղետալի հետեւանքներ է ունենում հայ ժողովրդին համար: Մինչ Ալեքսանդրապոլի խորհրդակցութեան մասնակիցները որոշում են բոլոր ազգային կուսակցութիւնների համար պարտադիր համարել մինչեւ 45 տարեկան հասակը զենքի կոչել բոլոր զենք կրելու ընդունակ հայերին՝ պարտաւորեցնելով ամէն մի գիւղական եւ քաղաքային համայնքի տալ որոշ քանակութեամբ փամփուշտ եւ հագուստ իրենց զինակոչիկներին, ամէն կերպ բարձրացնել ժողովրդի մարտական ոգին, Անդրկովկասի կառավարութիւնը հռչակում է անկախութիւնը, ընդունում Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագիրը եւ պատուիրակութիւն կազմում նոր բանակցութիւնների համար:

Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագրի ընդունումից եւ Կարսի յանձնումից յետոյ յոյս ունենալով, որ Բաթումում բանակցութիւնները կը շարունակուեն Տրապիզոնի սկզբունքներով, հայոց պատուիրակութեան ներկայացուցիչներ Քաջազունին եւ Խատիսեանը, Մայիսի 11ին յանկարծակիի են գալիս թուրքերի նոր, ծանր պահանջներից եւ իրենց համար տխուր եզրակացութիւն անում. *«...Դուրս է գալիս, որ մենք եղել ենք խաբուած եւ ինքներս ակամայ խաբել ենք մեր ժողովրդին, հաւատալով, որ թուրքերը իրենց պահանջներում Բրեստից այն կողմ չեն անցնի»*³³:

Մայիսի 13ին թուրքերի հետ մասնաւոր հանդիպման ժամանակ Խատիսեանն ընդգծում է, որ պահանջուող տարածքի զիջումը թուրքերին միանգամայն անընդունելի է, թէ՛ Անդրկովկասի եւ թէ՛ հայերի տեսանկիւնից՝ յատկապէս: Սակայն թուրքերը, շարունակելով դիւանագիտական խաղերը, մեղադրում են Անդրկովկասի իշխանութիւններին Տրապիզոնում պայմանագիր չկնքելու եւ պատերազմը շարունակելու համար, որի պատճառով էլ իբր իրենք ստիպուած են եղել խախտել Բրեստի Պայմանագիրը: Թուրքերը գտնում են, որ իրենք չեն կարող սահմանափակուել Բրեստի Պայմանագրով եւ պետք է ստանան լրացուցիչ փախհատուցում, քանի որ Տրապիզոնից անդրկովկասեան պատուիրակութեան հեռանալուց յետոյ իրենք ստիպուած արին են թափել³⁴:

Երեւանի Նահանգի պատկառելի մասի նկատմամբ թուրքական պահանջների շարժառիթներում գլխաւոր պատճառը

օսմանեան նախարարը համարում է Կովկասից եկող լուրերը՝ Բաքուում եւ Երեւանի Նահանգում մուսուլմանների նկատմամբ հայերի բռնութեան վերաբերեալ, որն իբր սաստիկ զայրացրել է Թուրքիայի հասարակութեանը:

Այնուհետեւ Հալիլ փաշան, դիմելով թուրքական դիւանագիտական զինանոցի իւրայատուկ հնարքներից մէկին, փորձում է ցոյց տալ իր «սրտակից» մօտեցումը հայերին: Դիւանագիտական այդ խաղի էութիւնն այն է, որ իբր երիտթուրքերի կուսակցութիւնում կայ երկու հոսանք՝ քիչ անհաշտ եւ՝ առաւել անհաշտ: Ամենավերջին պահին յաղթելու է երկրորդ հոսանքը, նա պնդելու է թուրքական նախագծի համեմատ նոր սահմաններ գծելու վրայ: Ինքը Հալիլը շատ վաղուց իր վրայ վերցնելով հայերի եւ թուրքերի միջեւ հաշտարարի դերը, այնքան էլ չի համակրել այդ նախագիծը, սակայն անուժ է գտնուել փոխելու այն, ինչպէս անուժ է այդ անելու այժմ: Ինքն իրեն արդէն թոյլ է տուել տրուած հրահանգից անելու մէկ խոշոր խախտում, իրեն հրամայուած էր պահանջը ներկայացնել վերջնագրի ձեւով, սակայն այդ չի արել եւ սահմանափակուել է միայն նախագգուշացումով³⁵:

Այնուհետեւ շարունակելով դիւանագիտական ճնշումը, Հալիլը դնում է երկու հարց: Նախ՝ հայերը Կովկասում պէտք է դադարեցնեն մուսուլմանների դէմ բռնութիւնները եւ «ապացուցեն», որ խելօքացել են, եւ երկրորդ՝ հնարաւորութիւն տան թուրքերին շուտափոյթ օգտագործել երկաթուղին՝ զօրքերը Պարսկաստան տեղափոխելու եւ Թաւրիզը հնարաւորինս շուտ անգլիացիներից գրաւելու համար: Իսկ երբ հայ պատուիրակները դնում են նախ՝ Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանների ճանաչումը եւ սահմանների հարցի լուծումը, ապա Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգծով անցնելու թոյլտուութիւն տալու հարցը, Հալիլը ձեռնամուխ է լինում թուրքական դիւանագիտական հերթական միջոցին՝ սպառնալիքին: Նա յայտարարում է, որ վախենում է, որ եթէ ինքը Բրեստ-Լիտովսկի ճանաչման հարցով դիմի Կ. Պոլսին, ապա նրանք կը պահանջեն իրենից վերջնագրի ձեւով եւ տարածքները զիջեն եւ թոյլտուութիւն տան անցնելու: Բրիտանական առաջ շարժուող զօրքին դիմակայելու կարճ ճանապարհը Ջուլֆա-Թաւրիզ երկաթուղին է եւ ինքը ունի էնվեր փաշայի հրամանը շտապ գրաւել այդ գիծը³⁶:

Մեծ վտանգ տեսնելով թուրքական ծրագրերում՝ հայ պատուիրակները համաձայնություն չեն տալիս թուրքական զորքերի անցմանը³⁷: Մայիսի 14ին Չիսենկելին Գերմանիայի ներկայացուցիչ Ֆոն Լոսովի հետ համաձայնութեան է գալիս, որ կը թոյլատրուի թուրքական զորքերի անցումը, եթէ Գերմանիան երաշխաւորի Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագիրը: Սակայն դիւանագիտական եւ ռազմական յաղթանակն ապահոված Թուրքիայի համար արդէն կարելոր չէր ո՛չ անդրկովկասեան իշխանութիւնների, ո՛չ նոյնիսկ իրենց դաշնակից Գերմանիայի, եւ առաւել եւս՝ հայերի կարծիքը: Թուրքական հրամանատարութեան ծանուցումն Անդրկովկասեան Հանրապետութեան տարածքով օսմանեան զորքի անցման մասին անդրկովկասեան պատուիրակութիւնը ստանում է միայն Մայիսի 15ի առաւօտեան, երբ թուրքական զորքերն արդէն մտել էին Ալեքսանդրապոլ:

Այս ամէնից անտեղեակ Ալեքսանդրապոլի բնակիչները, որոնք վստահ էին, որ Կարսի գրաւումից յետոյ թուրքերը չեն առաջանայ, թուրքական յանկարծակի յարձակումից ահաւոր եւ աննկարագրելի խուճապի են մատնուում: Փաստօրէն թուրքերը ոչ միայն հայ քաղաքական գործիչներին են մոլորութեան մէջ գցել, այլ նաեւ բնակչութանը եւ զորքին: Վերջիններիս զօնութիւնը եւ դիմադրական կարողութիւնները թուլացնելու նպատակով նախապէս քաղաքում լուրեր են տարածում, որ իբր թուրքական զորքերին հրամայուած է ետ քաշուել մինչեւ Սարիղամիշ, այնուհետեւ Մայիսի 14ին ետ են քաշել զորքերը՝ մեծ ոգեւորութիւն առաջացնելով ժողովրդի եւ զորքի մէջ: Այս ոգեւորութեանը յաջորդում է Մայիսի 15ի առաւօտեան թուրքերի անսպասելի յարձակումը քաղաքի վրայ: Քնից նոր արթնացած եւ յանկարծակիի եկած ժողովուրդը ընկնում է աննկարագրելի խուճապի մէջ: Յանկարծակիի եկած բնակիչները ոչինչ չվերցնելով իրենց հետ, փախչում են քաղաքից դէպի Ղարաքիլիսա: *«Թնդանօթի առաջին ռումբը տրաքելուց յետոյ,-* գրում է Ալեքսանդրապոլի թեմի առաջնորդական փոխանորդ Արտակ վարդապետը՝ *«Մի Պատմական Էջ Տաճիկների Կողմից Ալեքսանդրապոլը Գրաւելու Վերաբերեալ»* յուշագրութեան մէջ,- *ժողովուրդը մնաց շշմած դրութեան մէջ, երբ դորան յաջորդեցին երկրորդը, երրորդը եւ լուր տարածուեց, տաճիկները քաղաք են մտնում, էլ ով կարող է ասել, թէ ինչ էր կատարուում քաղաքում:*

Ժողովուրդը այնպիսի սարսափի ենթարկուեց, որ ինչպես ասում են մայրն իր երեխային մոռացաւ: Ամբողջ ժողովուրդը փողոցում էր, մի գոռուն, գոչին, մի լաց, ամենքը վազում են դէպի կայարան, դէպի Ջաջուռ: Ով կարող էր կառքով, ով կարող էր ֆուրգոնով, սայլով, ոտքով, բոլորն էլ կամ երեխի ձեռքը բռնած շտապում էին կայարան, առանց հասկանալու ետ ու առաջ էին վազում, կին, մարդ, երեխայ խառնուել էին միմեանց հետ: Զինուորներն էլ հրացանները ուսերին, ամենքն էլ կնոջ կամ երեխի ձեռքը բռնած շտապում էին դէպի կայարան կամ Ջաջուռի շոսսեով (խճուղի – Կ.Ա.) դէպի Փամբակ գնում: Ով կարող էր երկաթուղով դէպի Երեւան կամ Ղարաքիլիսա, ով չէ՝ կառքով, սայլով կամ ֆուրգոնով կամ ոտքով դէպի Ղարաքիլիսա էին շտապում: Մնացած ամբոխն էլ խառնիխառն դէպի սարերն էին բարձրանում: Մի ժամուայ մէջ համարեա ամբողջ քաղաքը դատարկուեց»³⁸:

Փաստօրէն Ալեքսանդրապոլի բնակչութեան մէջ առաջացած անօրինակ խուճապը հիմնականում պայմանաւորուած էր թուրքերի յանկարծակի յարձակմամբ եւ բնակչութեան անտեղեակութեամբ:

Բացի վերը նշուածներից Ալեքսանդրապոլի Գաւառում առաջացած անօրինակ խուճապին նպաստող հիմնական գործօններից մէկը թերեւս մեծաթիւ գաղթականութեան առկայութիւնն էր այստեղ եւ բարոյահոգեբանական այն մթնոլորտը, որ ստեղծուել էր թուրքական ցեղասպան քաղաքականութեան հետեւանքով³⁹:

Եղեռնից մազապուրծ հազարաւոր արեւմտահայ գաղթականներին ապաստան տուած եւ նրանց տառապանքներին ականատես Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բնակչութիւնը չէր կարող հոգեբանօրէն ազդուած չլինել դրանից: Ժամանակի հասարակական գիտակցութեան մէջ թուրքն ընկալւում էր որպէս ցեղասպան, հետեւաբար հասարակութեան կողմից ընդունելի էր ամեն կերպ թուրքական բռնութիւններից փրկուելու միտքը: Այս տրամադրութիւններն աւելի զգալի էին գաղթականների շրջանում, որոնք, լաւ իմանալով թուրքերի գազանութիւնների մասին, առաջինն էին փախչում: Մանաւանդ որ թուրքերը նախապէս յայտարարում էին, որ իրենք խաղաղ բնակչութեանը չեն վնասի, այլ միայն գաղթականներին եւ դաշնակցականներին, որոնք իբր

թէ յանցագործութիւններ էին կատարել թուրք բնակչութեան նկատմամբ⁴⁰:

Այս յայտարարութեամբ նրանք մի կողմից արդարացնելով իրենց առաջխաղացումը, միւս կողմից՝ պառակտում էին հայ հասարակութեանը, զրկում վերջինիս դիմադրական կարողութիւններէից եւ մեծապէս նպաստում խուճապի առաջացմանը: Մասնաւորապէս դաշնակցական իշխանութիւնները, իմանալով թուրքերի վերաբերմունքը իրենց նկատմամբ, առաջինն էին հեռանում՝ թողնելով անպաշտպան խաղաղ բնակչութեանը բախտի քմահաճոյքին: Վերջինս, տեսնելով այդ, անօրինակ խուճապի մէջ է ընկնում եւ դիմում փախուստի⁴¹:

Այսպէս, 1918ի թուրքական ներխուժման ժամանակ Ալեքսանդրապոլը լքում է ոչ միայն բնակչութեան մեծ մասը, այլ նաեւ քաղաքային ինքնավարութեան ամբողջ կազմը, հասարակական գաղթականական, դրամատնային, մթերային բոլոր կազմակերպութիւնները, ինչպէս նաեւ քաղաքային ոստիկանութիւնն իր ամբողջ կազմով⁴²:

Հայ հասարակութեանը պառակտելու միջոցով նրա դիմադրական կարողութիւնները թուլացնելու քաղաքականութիւնը թուրքերն իրականացնում են նաեւ 1920ի արշաւանքի ժամանակ: Իրենց ներխուժումն այս անգամ պայմանաւորելով իբր դաշնակցականների վարած քաղաքականութեամբ, հանդէս են գալիս տեղական իշխանութիւն ստեղծելու եւ թուրքերին ընդառաջ գնալու նախաձեռնութեամբ:

1920 Նոյեմբերի 7ին Քեազիմ Կարաբեքիրը, Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլխին ուղղուած նամակում թուրքական զօրքերի առաջխաղացումը պայմանաւորելով դաշնակցութեան վարած քաղաքականութեամբ, հերթական անգամ խոստացել է ձեռք չտալ խաղաղ բնակչութեանը, կոչ արել հանգստութիւն պահել եւ չգաղթել: *«Դաշնակցականների կողմից շարունակուած խառնակութեան հետեւանքով,- ասուած է այդ նամակում,- բանակս ստիպուած եղաւ յառաջ խաղաղ: Արեւելեան հրամանատարութիւնը եւ Երեւանի կառավարութիւնը ընդունած են, որ Գիւմրին գրաւուի:*

Գիւմրիի բերդը եւ կայարանը գրաւելու մասին որոշած զօրամասը այսօր ճաշից յետոյ որոշեալ տեղը պէտք է հասնի: Իմ

անենաբուն ցանկությունն է, որ զօրքը մտած ժամանակ ժողովրդեան կեանքին, պատուին ու գոյքին ձեռք չպետք է տրուի, խնդրում եմ, որ բոլորը վստահությամբ իւրաքանչիւր մարդ իր գործով զբաղուի:

Քաղաքի ապահովությունը եւ խաղաղությունը պահպանելը Ձեր խնամքին կը յանձնուի, մինչեւ որ Ձեր կողմից օգնություն չպահանջուի մեր կողմից երբեք միջամտություն չպետք է լինի:

Յատկապէս կը դիմեմ Գիւմրիի ժողովրդին: Թող իրազեկ լինեն այս յայտարարութեանը եւ ունեն մի ուրիշ ցանկություն, խնդրում եմ մի մարմնի միջոցով ինձ յայտնեն այդ մասին»⁴³:

1920ի թուրքական ներխուժման ժամանակ եւս դաշնակցական իշխանությունները լքում են քաղաքը: Դեռեւս Նոյեմբերի 5ին, չնայած կառավարութեան որոշմանը, թէ թուրքերի կողմից քաղաքը գրաւելու դէպքում քաղաքային վարչութեան անդամները եւ բոլոր պաշտօնեաները պետք է մնան քաղաքում, նրանք թողնում են քաղաքը՝ մատնելով այն անիշխանութեան, աւերման ու հրդեհման⁴⁴:

Քաղաքում ստեղծուած նոր իշխանութեանը ոչինչ չէր մնում քան համաձայնել տեղական իշխանութիւն ստեղծելու եւ թուրքերին ընդառաջ գնալու թուրքական նախաձեռնութեանը:

Թուրքերը նախապէս յայտարարելով, որ չդիմադրելու դէպքում չեն վնասի խաղաղ բնակչութեանը եւ, միաժամանակ դաժանօրէն ճնշելով բնակչութեան դիմադրութեան ամէն մի փորձ, գրկում էին վերջինիս դիմադրական կարողութիւններից: Մասնաւորապէս Գիւմրու Գաւառի վարչութեան նախագահ Մեհմէդ Ռեջեբի քաղաքային վարչութեան նախագահին ուղղուած 1918ի հրամանում տեղեկացում է, որ Սոգիւթի ուղարկուող թուրք զինուորներին դիմադրելու համար Արթիկ, Շիրվանջուղ եւ Մահմուդջուղ գիւղերի բնակիչները զինուորական օրէնքի խստութեամբ պատժուած են, պահանջում է մէկ անգամ եւս գիւղական բնակչութեանը յայտարարել զինուորների դէմ գէնք բարձրացնող գիւղերի ոչնչացման մասին օրէնքը⁴⁵: Հայաստանի Կենտրոնական Վիճակագրական Բիւրոյի 1919ի տուեալների համաձայն Սոգիւթի գիւղում թուրքերին յամառ դիմադրութիւն ցոյց տալու համար սպանուել են 250 մարդ, թալանուել գիւղի ամբողջ ունեցուածքը⁴⁶: Նոյն պատճառով Շիրվանջուղում սպանուած են 218, Մահմուդջուղում՝ 177 մարդ⁴⁷: Բնակչութեանը

դիմադրելու հնարաւորութիւնից զրկելու նպատակով թուրքերը հաւաքում եւ կոտորում էին հայկական զօրքի շարքերում ծառայած, մանաւանդ զինուորական համազգեստ ունեցող տղամարդկանց:

1918 Յուլիսին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչութեան բնակչութեանն ուղղուած յայտարարութեան մէջ տեղեկացում էր որ, Արթիկ գիւղում Կարապետի որդի Կիոսի մօտ զէնք է յայտնաբերուել եւ նա դատապարտուել է մահուան եւ որ «Այս դէպքը առիթ է տալիս Կառավարութեանը վերջին անգամ յայտնելու, որ մինչեւ Յուլիսի 31ը թէ՛ քաղաքում եւ թէ՛ գիւղերում թաքնուած զէնքերը պէտք է յանձնուեն, յանձնողները խստիւ կը պատժին»⁴⁸:

1920ի թուրքական ռազմակալման շրջանում բնակչութեան եւ զօրքի մէջ դիմադրական կարողութիւնների թուլացմանը եւ յուսահատութեան առաջացմանը, վերը նշուած դիւանագիտական խաղերից բացի, մեծապէս նպաստում է նաեւ թուրք-բոլշեւիկեան դաշինքի ապահովումը:

Կարսը գրաւելուց յետոյ պաշտօնապէս դիմելով Հայաստանի կառավարութեանը խաղաղութեան բանակցութիւններ սկսելու, թուրքերը առիթը բաց չէին թողնում իրենց առաջխաղացումը շարունակելու, փորձելով այն պայմանաւորել Խորհրդային Ռուսաստանի շահերով:

Կարաբեքիրն իր յետագայ առաջխաղացումը ապահովելու նպատակով փորձում էր Խորհրդային Ռուսաստանին համոզել, որ իր բանակը «յեղափոխական» «ազատարար» բանակ է, որի նպատակն է փրկել հայ աշխատաւորութեանը «դաշնակցականների լծից եւ Հայաստանում հռչակել բանուորագիւղացիական իշխանութիւն»⁴⁹: Արդէն Նոյեմբերի 3ին Կարաբեքիրը մի հեռագիր է յղում 11րդ Կարմիր Բանակի հրամանատարին, որում վերջինիս փորձում էր համոզել՝ յարձակուելու Հայաստանի վրայ, ասելով, որ դա ոչ թէ պատերազմ կը լինի այլ մի թեթեւ զբօսանք, որը հեշտութեամբ կը յանգեցնի խորհրդային կարգերի հաստատմանը Հայաստանում⁵⁰:

Կարաբեքիրը մի կողմից իր առաջխաղացումը պայմանաւորելով Ռուսաստանի շահերով, միւս կողմից զինադարարի պայմանով Նոյեմբերի 7ին գրաւում է Ալեքսանդրապոլի կարեւոր ռազմագիտական կէտերը՝ բերդն ու

կայարանը⁵¹: Այնուհետև հաստատուելով Ալեքսանդրապոլում, Նոյեմբերի 8ին ներկայացնում է Անկարայի կառավարության զինադադարի շատ ասելի ծանր պայմանները, նպատակ ունենալով մերժման դեպքում, զարգացնել յաջողութիւնները եւ գրաւել Ալեքսանդրապոլի Գաւառը: Կարաբեքիւրի հաշիւները ճիշտ են դուրս գալիս: Հայաստանի կառավարութիւնը անընդունելի է համարում այդ առաջարկները: Թուրքական զօրքերը վերսկսելով ռազմական գործողութիւնները, գրաւում են Ալեքսանդրապոլի Գաւառը⁵²:

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան համոզմամբ՝ թէ՛ Խորհրդային Ռուսաստանը եւ թէ՛ Անտանտը չէին կարող թոյլ տալ թուրքերի յետագայ առաջխաղացումը, քանի որ ըստ իրենց, դա չէր բխում նրանց շահերից⁵³:

Սակայն, Հայաստանի կառավարութիւնը կրում է նաեւ դիւանագիտական ծանր պարտութիւն: Թուրքերի առաջխաղացումը մտնում էր թէ՛ մէկի եւ թէ՛ միւսի շահերի մէջ: Դաշնակիցները յոյս ունէին, որ թուրք-հայկական պատերազմում թուրքերի առաջխաղացմանը կը յաջորդի թուրքական յարձակումի ընդլայնումը Անդրկովկասում, ինչը կը յանգեցնի Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ պատերազմի⁵⁴: Ինչ վերաբերում է Խորհրդային Ռուսաստանին, ապա այն տալով դիւանագիտական միջնորդութեան իր համաձայնութիւնը, ռազմական օգնութիւնը պայմանաւորում էր նախ Սեւրի Պայմանագրից հրաժարմամբ, ապա եւ Հայաստանի խորհրդայնացմամբ⁵⁵:

Հայաստանի կառավարութիւնը Դեկտեմբերի 2ին ստիպուած է լինում կատարել անխուսափելին՝ իշխանութիւնը յանձնել բոլշեւիկներին: Նոյն օրն իսկ կնքելով Ալեքսանդրապոլի հաշտութեան պայմանագիրը թուրքերի հետ:

Թուրքերն այս անգամ արդէն հրաժարուելով Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդութիւնից, շտապեցնում են կնքել հաշտութեան պայմանագիրը, ակնարկելով, որ հակառակ դեպքում կը շարժուէն Երեւանի վրայ: 1920 Նոյեմբերի 30ի գիշերը Կարաբեքիւրի վերջնագրին պատասխանելու նպատակով տեղի ունեցած յատուկ ժողովը, որին մասնակցում էին խորհրդարանի պատգամաւորները, կառավարութեան անդամները, ՀՅԴ Բիւրօն իր ողջ կազմով եւ մի շարք անհատ գործիչներ, որոշում է ընդունել

հաշտութեան պայմանները՝ յանուն հայ ժողովրդի փրկութեան: Պատճառաբանութիւնը հետեւեալն էր. «Եթէ մերժէինք Կարաբեքիի առաջարկը, թուրք բանակը, ամենայն հաւանականութեամբ առաջ պիտի շարժուէր եւ մինչեւ ռուս զօրքերի հասնելը Էջմիածինն ու Երեւանն էլ պիտի գրաւէին յարակից շրջաններով միասին: Յետագայում ռուսները կարող էին հեռացնել թուրքերին, բայց սրանք արդէն աւերն ու կոտորածը գործած կը լինէին»⁵⁶:

Հայաստանի կառավարութիւնը վերը նշուած պայմանագրի կնքումով փորձում էր ուղղակի բանակցութիւնների մէջ մտնելով թուրքերի հետ, ամէն գնով կանգնեցնել նրանց արշաւանքը, փրկել Հայաստանի մնացած բնակչութեանը կոտորածներից մինչեւ նոր կառավարութեան կազմուելը եւ Կարմիր Բանակի մուտքը Երեւան: Յամենայնդէպս նրանց այդպէս էր հաւատացնում Կարաբեքիը: Խատիսեանը 1921 Փետրուարի 20ին Կ. Պոլսի Պատրիարքարանում հաւաքուած բարեկամների փոքրիկ շրջանակի մէջ ասել է. «...երբ Քեազիմ Քարաբեքիի մօտ կը պնդէի, թէ ռուս պօլշեիկ ներկայացուցիչ Մդիւանին պէտք է մասնակցի բանակցութիւններուն ու Քարաբեքիը կը մերժէր, ըսի թէ պօլշեիկները իրեն չեն ներեր այդ բանը: Այն ատեն Քարաբեքիը մտերմօրէն պատասխանեց,- Դուք պէտք է գիտնաք Պ. Խատիսեան, որ մենք նախապէս համաձայնած ենք Մոսկուայի հետ ստանալով Կարսի նահանգը, աւելի մեզ չեն տար, բայց եթէ այժմ դուք չընդունէք մեր պայմանները, ես կը քաշեմ աւելի առաջ, փոյթ չէ, թէ վաղը ստիպուած ետ դառնամ»⁵⁷: Դրա օգտին է խօսում այն փաստը, որ ռուսները ուժեր չէին կենտրոնացնում Հայաստանում, վախենալով ներքաշուել պատերազմի մէջ⁵⁸:

Փաստօրէն, Ալեքսանդրապոլի Գաւառի գրաւումը ինչպէս 1918ին, այնպէս էլ 1920ին ստեղծուած միջազգային իրադրութեան, հայ քաղաքական ուժերի կողմից իրականութեան ոչ-համարժէք ընկալման եւ հայկական բանակի բարոյալքման պայմաններում անխուսափելի էր:

1918-1920՝ պատմական տարբեր պայմաններում թուրքերը ռազմական գործողութիւնները զուգակցելով դիւանագիտական խարդաւանքներով, երկու անգամ վեցական ամսով ռազմակալում են Ալեքսանդրապոլի Գաւառը, իրականացնում հայ բնակչութեան թալանն ու կոտորածը: Այն ինչ կատարում են նրանք այստեղ հայ

բնակչութեան նկատմամբ անհնար է այլ կերպ բնութագրել, քան՝
 ցեղասպանութիւն⁵⁹: Ալեքսանդրապոլի Գաւառի անպաշտպան
 մնացած բնակչութիւնը, բնականաբար չէր կարող դիմակայել
 թուրքական պետականօրէն մշակուած ցեղասպանութեան
 քաղաքականութեանը: Հետեւաբար, թուրքական
 դաժանութիւնները ճաշակած այդ մարդկանց մեղադրել
 թուրքերին չդիմադրելու, վախկոտութեան, դաւաճանութեան կամ
 դասալքութեան մեջ առնուազն բարոյական չէ: Ճիշտ է
 դիմադրութեան փորձեր վերը նշուած պատճառներով, չեն կրել
 կազմակերպուած ինքնապաշտպանութեան բնոյթ, սակայն չի
 նշանակում, որ դրանք չեն եղել: Այլ բան է, որ դրանք առանձին
 անհատների կողմից անձնապաշտպանութեան ձեւեր են ընդունել:
 Թուրքական սարսափները վերապրածների յիշողութիւններում
 կարող ենք հանդիպել նման բազմաթիւ դրուագների⁶⁰:
 Մասնաւորապէս Գուսան Շահէնը իր յիշողութիւններում
 նկարագրում է, թէ ինչպէս են իր տատը եւ մայրը սպանել իրենց
 տուն ներխուժած թուրքերին. *«Տեսնելով որ տունը թալանուած է,-
 գրում է Շահէնը իրենց տուն ներխուժած թուրքերի մասին,-
 սկսեցին տատիս վախեցնել եւ ոսկի պահանջել, երբ տատս ասաց,
 որ ամէն ինչ տարել են, չհաւատացին եւ սկսեցին նրան ծեծել:*

*Այդ պահին ասքեարներից մէկին դրսից ձայն տուին. նա դուրս
 եկաւ: Աղմուկից Համասիկը արթնացաւ ու լաց եղաւ, էս ասքեարն
 իր հրացանը դէմ տուեց դրսի դռանը, խանչալով ներս մտաւ ու
 յարձակուեց քոյրիկիս վրայ, մազերից բռնած հանեց, ասաց, որ կը
 մորթի, եթէ տատս չասի ոսկու տեղը: Աստղիկը վախից դուրս
 թռաւ, ընկաւ ուղիղ սրա ոտքերի տակ: Ասքեարը խանչալի ծայրով
 հրեց երէխային, քրոջս թուշը ծակեց, արիւնը սկսեց չոալ: Այդ
 տեսնելով մայրս ուզեցաւ իր թաքստոցից դուրս գցի, բայց
 միւսները թելերը բռնեցին:*

*Այս իրարանցման ժամանակ, տատիս յաջողուեց վերցնել
 հրացանն ու որքան ուժ էր մնացել իր ծերացած ձեռքերում՝ սկսեց
 թափով խփել ասքեարի գլխին: Թուրքը տատիս հարուածից մեռել
 էր: Կանայք մեզ տարան ներս, մայրս դուրս եկաւ, որ տատիս օգնի,
 միւս ասքեարը ներս մտաւ, տեսնելով ընկերոջն ընկած, հրացանի
 կոթով սկսեց տատիս ոտքերին խփել ու երկու ոտքերը ջարդեց,
 այնքան էր տարուել իր աշխատանքով, որ չէր նկատել, թէ ինչպէս*

էր մայրս մօտեցել: Նա քրոջս վիրաւորող խանչալով մէջքից խփեց սրտին ու սպանեց»⁶¹:

Ինչ վերաբերում է թուրքական ռազմակալումների ընթացքում Ալեքսանդրապոլի Գաւառում տեղական իշխանութեան մարմինների ստեղծմանը եւ թուրքերի հետ համագործակցութեանը, ապա սրա հիմքում եւս թուրքական բռնութիւններից բնակչութեան ֆիզիկական գոյութեան պաշտպանութիւնն էր: Իրենց ռազմական առաջխաղացումը Արեւելեան Հայաստանում պայմանաւորելով մի դէպքում իբր թէ մահմեդականների նկատմամբ հայերի բռնութիւններով, միւս դէպքում՝ Խորհրդային Ռուսաստանի շահերով, թուրքերը փորձել են բռնութիւնների ու թալանի քաղաքականութիւնն իրականացնել «մեղմ» եւ «օրինական» միջոցներով⁶²: Շարունակելով հայոց ցեղասպանութիւնը իրենց համար ոչ-այնքան բարենպաստ միջազգային նոր իրավիճակում՝ նրանք ստիպուած էին լինել աւելի զգուշ եւ շրջահայեաց: Մասնաւորապէս, իրենց գործողութիւններին օրինական տեսք տալու համար՝ օգտագործել տեղական իշխանութեան մարմիններին:

Թուրքական ռազմակալման պայմաններում գտնուող հայ բնակչութիւնն իր հերթին, ձգտելով մեղմել թուրքական բռնութիւնները, աջակցել է տեղական իշխանութեան մարմիններ ստեղծելու թուրքական քաղաքականութեանը՝ հասկանալով, որ այդպիսի պայմաններում հեշտութեամբ կարող է դառնալ նաեւ անիշխանութեան ու կամայականութեան զոհ:

Ալեքսանդրապոլում մնացած բնակչութեան պահանջով 1918 Մայիսի 17ին Լեւոն Սարգսեանի գլխաւորութեամբ կազմաւորուեց Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Վարչութիւնը, որը համագործակցեց թուրքերի հետ մինչեւ նրանց հեռանալը⁶³: Թուրքերի հետ համագործակցութեան այս փորձն օգտագործուել է նաեւ 1920 Նոյեմբերին, երբ բախտի քմահաճոյքին թողնուած Ալեքսանդրապոլի Գաւառի խաղաղ բնակչութիւնը հերթական անգամ յայտնուում է կործանուելու իրական ու դաժան փաստի առաջ: Ճիշտ է, այդ իշխանութիւնը գործում է մինչեւ Նոյեմբերի 17ը, երբ թուրքերի նախաձեռնութեամբ ստեղծուում է Ալեքսանդրապոլի Յեղկոմը, բայց մեծ դեր է կատարում բնակչութեան խուճապը կանգնեցնելու ուղղութեամբ: Այս գործը շարունակում է Ալեքսանդրապոլի Յեղկոմը⁶⁴, իր կոչերով

հանգստացնելով բնակչությանը, թե այս թուրքերն իբր նախկին թուրքերը չեն, թե սրանք միայն դաշնակցականների թշնամիներն են, եւ նրանց նպատակը միայն դաշնակցութեանը իշխանութիւնից հեռացնելն է⁶⁵: Իհարկէ, դա այդպէս չէր, բայց եթէ հաշուի առնենք այն հանգամանքը, որ Նոյեմբերի կէսերին սպասուող գաղթը ուղղակի անխուսափելի մահուան կը դատապարտէր բնակչութեանը, կարելի է ասել, որ Յեղկոմի կոչերը բնակչութեան մի ստուար զանգուածի օգնել են փրկուելու անխուսափելի կործանումից: Մեծ թուով հայեր փրկուել են՝ նաեւ կոմունիստ ձեւանալով, քանի որ թուրքերը կոմունիստների հեղինակութիւնը բարձրացնելու նպատակով նրանց ձեռք չէին տալիս⁶⁶:

Օգտուելով թուրքերի՝ բոլշեիկեան յեղափոխութեանը աջակցելու քաղաքականութիւնից, որն, ի դէպ, թուրքերն իրականացնում են Խորհրդային Ռուսաստանի առջեւ իրենց առաջխաղացումը արդարացնելու նպատակով՝ Ալեքսանդրապոլի հայ բնակչութիւնը փորձել է իր ֆիզիկական գոյութիւնը ապահովել խորհրդային իշխանութիւն հռչակելու միջոցով: 1920ին Ալեքսանդրապոլի բոլշեիկների կողմից խորհրդային իշխանութիւն հռչակելը մի կողմից վկայում է թուրքերի կողմից խորհրդայնացման խաղաքարտն օգտագործելու դիւանագիտական վարպետութեան եւ միւս կողմից՝ ստեղծուած վիճակից հնարաւորինս քիչ կորուստներով դուրս գալու հայ բնակչութեան ջանքերի մասին: Հարկ ենք համարում նշել, որ Յեղկոմի նախագահ Մաթեոս Գրիգորեանը Արեւմտեան Հայաստանի Մազկերտ քաղաքից էր: Միանշանակ է, որ եղեռնից մազապուրծ, թուրքական ցեղասպան քաղաքականութեանը ծանօթ մարդը չէր կարող խաբուել թուրքերից եւ առաւել եւս՝ նրանց հրաւիրել Արեւելեան Հայաստան: Եւ ոչ միայն նա, այլ նաեւ Ալեքսանդրապոլի միւս բոլշեիկները, որոնք 1918ին վեց ամիս ապրել էին թուրքական բռնազաւթման պայմաններում, անծանօթ չէին թուրքական վայրի բնագոյներին: Ի դէպ, 1918 Ապրիլին թուրքական արշաւանքի նախօրեակին ՌԿ/Բ/Կ Ալեքսանդրապոլի կոմիտէն Թուրքիայի դէմ պայքարելու համար կոչ էր անում ստեղծել կարմիր գուարդիայի ջոկատներ⁶⁷:

Հարկ է նշել, որ Ալեքսանդրապոլի Յեղկոմի իշխանութիւնից հրաժարուելուց ընդամենը մի քանի օր յետոյ՝ 1921 Փետրուարի մէկին, Ալեքսանդրապոլի յեղկոմի անդամներ Արշակունու եւ

Գրիգորեանի հետ բանակցելուց յետոյ յայտարարութիւն է արուել նոր իշխանութեան ստեղծման մասին, որի նպատակն է եղել կարգ ու կանոն հաստատել քաղաքում առանց կուսակցական եւ ազգային տարբերութեան⁶⁸: Փաստօրէն Ալեքսանդրապօլում 1921 Փետրուարից թուրքերի համաձայնութեամբ ստեղծուել է հերթական իշխանութեան մարմինը Մերգէյ Մատինեանի գլխաւորութեամբ: Իսկ երբ վերջինս, թուրքերի իշխանութեան թուլանալուն զուգընթաց, փորձել է ամբողջ իշխանութիւնն իր ձեռքը վերցնել եւ իրեն հռչակել դիկտատոր, թուրքերը նրան հակակշռելու համար երկիշխանութիւն են առաջացրել՝ կեանքի կոչելով քաղաքային ինքնավարութիւնը⁶⁹: Հետեւաբար, Ալեքսանդրապօլի յեղկոմի ստեղծումը միայն բոլշեւիկների քաղաքականութեամբ պայմանաւորուած չէր. այն թուրքերի կողմից ստեղծուած հերթական տեղական իշխանութեան մարմինն էր:

Միանշանակ է, որ թէ՛ 1918, թէ՛ 1920 եւ թէ՛ 1921 թուականներին Ալեքսանդրապօլի Գաւառում տեղական իշխանութեան մարմինների ստեղծումը պայմանաւորուած է եղել նոյն շարժառիթներով: Կայացման շրջանում գտնուող հայկական նորանկախ պետութիւնը չէր կարողանում պաշտպանել իր քաղաքացիների ապահովութիւնը, եւ բնակչութիւնը զգալով, որ ինքը յանձնուած է բախտի քմահաճոյքին, փորձել է ժողովրդական դիւանագիտութեամբ լուծել իր ֆիզիկական գոյութեան խնդիրը: Բնականաբար, թուրքերի համաձայնութեամբ ստեղծուած տեղական իշխանութիւնները գործել են այն չափով, ինչքանով թոյլ են տուել պայմանները: Դրանք թէեւ հանդիսացել են թուրքական նախաձեռնութեան արդիւնք, այնուամենայնիւ բխել են նաեւ հայ բնակչութեան շահերից՝ իր ֆիզիկական գոյութիւնը պահելու անհրաժեշտութիւնից⁷⁰: Խօսքն առաջին հերթին վերաբերում էր բնակչութեան տեղում մնալն ապահովելու խնդրին, քանի որ գաղթն ուղղակի նոր անդառնալի կորուստներ կը պատճառէր նրան: Եթէ արեւմտահայերը գաղթելով ինչ-որ կերպ փրկուել էին եաթաղանից, հասել իրենց արեւելահայ եղբայրների մօտ եւ նրանց աջակցութեամբ կեանքի ու մահու պայքար էին մղում իրենց գոյութեան համար, ապա արեւելահայերը գաղթելու տեղ չունէին եւ միանալով արեւմտահայ գաղթականութեան հոսանքին՝ գնում էին ստոյգ կործանման:

Մանաւանդ, որ Արեւելեան Հայաստանում թուրքական ցեղասպան քաղաքականութեան առանձնայատկութիւններից էր նաեւ գաղթը չխրախուսելը: Թուրքերն իրենց առաջխաղացումը պայմանաւորելով իբր մահմեդականների նկատմամբ հայերի բռնութիւնները կանխելու եւ կարգ ու կանոն հաստատելու պատրուակով, փախստականներին մեղադրում էին մահմեդականների նկատմամբ բռնութիւններ կատարելու մէջ եւ յայտարարում օրէնքից դուրս: Դա նրանց հնարաւորութիւն էր տալիս մի կողմից ֆիզիկապէս ոչնչացնել գաղթականութեանը, միւս կողմից՝ տիրանալ նրանց ունեցուածքին: Թուրքերը փախստականների ունեցուածքը համարելով պետութեան սեփականութիւն օրինական ճանապարհով թալանում էին դրանք:

Ի դէպ, գաղթի կասեցմամբ շահագրգռուած էին նաեւ Հայաստանի քաղաքական շրջանակները: Երեսնի Հայոց Ազգային Խորհուրդը Ղարաքիլիսայի բնակչութեան գաղթը դադարեցնելու անհրաժեշտութեան մասին 1918 Մայիսի 23ի իր կոչում գրում է. «... Պարզ է, որ գաղթելու տեղ չկայ, եւ գաղթը միանգամայն կորստաբեր է: Իմացէք եւ հետեւեալը: Երբ որ տաճիկները մի որեւէ տեղ տիրապետում են, այն տեղից փախած ժողովրդին նրանք այլեւս թող չեն տալիս վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրերը: Ուրեմն երկու չարիքից փոքրագոյնն այն է, որ ժողովուրդը չգաղթի եւ մնայ իր տեղերում»⁷¹:

1918-1921՝ թուրքական ռազմակալման շրջանում Ալեքսանդրապոլի Գաւառում թուրքերի կողմից ստեղծուած տեղական իշխանութեան մարմինները, մի կողմից՝ ընդառաջ գնալով թուրքական պահանջներին, միւս կողմից՝ հանդէս են եկել միջնորդի դերում, հնարաւորութեան սահմաններում փորձել պաշտպանել քաղաքացիների շահերը, բնակչութեան պահանջները, որբերի, գաղթականների բազում խնդիրները: Եւ որ ամենակարեւորն է՝ կանգնեցնել խուճապը եւ գաղթը, անխուսափելի կործանումից փրկելով հազարաւոր մարդկանց:

Ճիշտ է, թուրքական բռնագաւառման պայմաններում այս մարմինները չէին կարող գործել թուրքերից անկախ, բայց հնարաւորինս ապահովել են հայ բնակչութեան կարիքները, իսկ թուրքական իշխանութեան թուլացմանն համընթաց՝ զսպել անիշխանութիւնը եւ ապահովել բնակչութեան անվտանգութիւնը: Եւ կարծում ենք՝ արժանին պէտք է մատուցել այդ մարդկանց,

որոնք կարողացել են իրենց հնարաւորութիւնների սահմաններում աջակցել բախտի քմահաճոյքին մնացած բնակչութեանը, մեղմել թուրքական բռնութիւնները: Սովորաբար այդ մարդիկ բարձրագոյն կրթութեամբ, միքանի լեզուների՝ յատկապէս, թուրքերէնի տիրապետող, բնակչութեան կողմից յարգուած մարդիկ են եղել, պարտադիր ոչ-դաշնակցական ներկայացուցիչներ:

Պատահական չէ, որ ժամանակակիցները բարձր են գնահատել թուրքերի հետ գործակցելու միջոցով հայ բնակչութեան ֆիզիկական գոյութիւնն ապահոված գործիչներին: Մասնաւորապէս, 1918ին թուրքական ռազմակալման շրջանում Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի Հանրապետութեան Արտգործնախարարութեան ներկայացուցիչ Գեորգ Խոյեցեանը ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղուած իր 1918 Դեկտեմբերի 4ի զեկուցման մէջ, անդրադառնալով Ալեքսանդրապոլի տեղական իշխանութեան մարմիններին, նշել է. «...Այն՝ ինչ նրանք կրում են այս վեց ամսում, այս կամայականութեան եւ բռնութեան շրջանում, նրանց տոկոսութիւնը, նրանց յուժկու եւ համարձակ բողոքը այն բոլորի դէմ ինչ նոյնիսկ նրանց իրաւասութիւնից վեր էր եւ աւելի լայն բնոյթ էր կրում, այն անձնագոհ պաշտպանութիւնը ժողովրդի շահերի, որի պատճառով նրանք շարունակ հալածուել են եւ նոյնիսկ վտանգի ենթարկել իրենց կեանքը ու միայն հրաշքով կարողացել են այսօր խաւարի իշխանութիւնից դուրս գալ ու դուրս բերել իրենց խնամքին յանձնուած ժողովուրդը եւ հանգիստ սրտով դիմաւորել հայ զինուորներին եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեանը, այս բոլորը՝ նրանց անձնագոհութիւնը, ազնուութիւնը, կորովն ու համարձակութիւնը միայն խորին յարգանքի զգացմունք է զարթնեցնում իմ մէջ ու այս բոլորի վրայ եմ դարձնում կառավարութեան ուշադրութիւնը: Քաղաքային ինքնավարութիւնը խոշոր օգնութիւն է ցոյց տուել նաեւ զանազան շրջաններից փախած գաղթականներին, որոնք ապաստանել են քաղաքումս բանալով նրանց համար որբանոց, հանրակացարան եւ այլն»⁷²: 1919 Յունուարի 15ի արտակարգ նիստում Քաղաքային Վարչութիւնը յարգելով տիֆից մահացած Մկրտիչ Ղազարեանի յիշատակը, որոշում է նրան յուղարկաւորել Պատուոյ Բլուր կոչուող գերեզմանատանը⁷³: 1919 Ապրիլի 16ի նիստում Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Խորհուրդը որոշել է նոյն Ղազարեանի

ընտանիքին թոշակ նշանակել, իսկ նրա օրագիրը հրատարակել, որպես յատուկ բրոշյուր եւ վաճառել հատը երկու ռուբլով, եւ հասոյթը յատկացնել նրա երեխաներին⁷⁴: Իսկ աւելի ուշ՝ 1919 Յունիսի 3ին, Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Խորհրդի արտակարգ նիստը որոշում է ընդունել Լեւոն Սարգսեանին Ալեքսանդրապոլի պատուաւոր քաղաքացու կոչում տալու մասին, նրա անունով կոչելով քաղաքի հիւանդանոցներից մէկը⁷⁵:

Ինչ վերաբերում է Կումունիստական Կուսակցութեան Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Առաջին Կոնֆերանսի կողմից 1921 Ապրիլի 5ին Ալեքսանդրապոլի Յեղկոմի գործունէութեան գնահատականին, ապա այն յենուած է եղել Հայաստանի Կումունիստական Կուսակցութեան տրուած գնահատականի վրայ, որն իրական վիճակը չէր կարող ներկայացնել, քանի որ աւելի շատ կուսակցական շահեր էր հետապնդում: Մասնաւորապէս, Փետրուարեան Ապստամբութիւնից յետոյ անհրաժեշտ էր կուսակցութեան հեղինակութիւնը բարձրացնել եւ այստեղ խորհրդային իշխանութեան դիրքերն ամրապնդել: Պատահական չէ, որ Յեղկոմի առանցքային անդամներից մէկը՝ Ներսիկ Ստեփանեանը, լսելով Յեղկոմի գործունէութեան գնահատականը, ասում է. *«Շատ խօսեցիք ընկերներ, բայց փաստացի ոչինչ չասեցիք... Եղէք ընկերներ օրէկտիւ: Այսպիսի մի իշխանութեան կողքին ինչպիսին իմպերիալ թուրքերն են եղել որ ամբողջ ժամանակ իրենց պահանջներով խաղացել են տգեղ քաղաքականութիւն, մենք կարողացել ենք տոկուն ձեւով տանել, թէ սխալներ են եղել, այդ մեղաւոր է եղել ոչ թէ Յեղկոմը, այլ մենք բոլորս: Ամբողջ Յեղկոմը իր ենթաբաժիններով արել է այնքան, որքան թոյլ են տուել քաղաքական պայմանները»*⁷⁶:

Յետագայում, երբ թուրքական վտանգն արդէն չկար, հասարակական գիտակցութեան մէջ սկսել են արմատաւորուել թուրքերի դէմ չկոռուելու, նրանց հետ համագործակցելու համար ալեքսանդրապոլցիներին մեղադրելու միտումները: Իսկ պատմագիտութեան մէջ փորձեր չեն արուել գիտականօրէն ուսումնասիրել այդ երեւոյթի պատճառները: Մինչդեռ միջազգային բարդ պայմաններում եւ հայոց պետականութեան կայացման շրջանում ապրող Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բնակչութիւնը մեծագոյն ողբերգութիւն է ապրել՝ դառնալով

Թուրքիայի ցեղասպան էւ Ռուսաստանի ու Անտանտի դաւադիր քաղաքականութեան զոհը:

Այլ հարց է, որ 1915թ. Մեծ Եղեռնից ուշքի չեկած հայ ժողովուրդը չկարողացաւ դիմակայել ցեղասպան թուրքի դիւանագիտական խարդաւանքներին: Ակնյայտ է, որ մենք որպէս ազգ եւ պետութիւն անպատրաստ գտնուեցինք այս պատերազմներին եւ կորցրեցինք ոչ միայն մեր տարածքները, զրկուեցինք պետականութիւնից այլ հնարաւորություն տուեցինք թուրքին շարունակելու ցեղասպանութեան քաղաքականութիւնը:

Բնականաբար այս պարտութիւնը ամբողջ հայ ժողովրդինն է եւ ոչ թէ նրա մի հատուածինը եւ դրա պատասխանատուութիւնը պէտք է ստանձնեն նշուած ժամանակաշրջանում գործող բոլոր քաղաքական ուժերը, հասարակութեան բոլոր շերտերը եւ հանրապետութեան շրջանները:

Հայ նորագոյն պետականութեան կերտման եւ ազգային խնդիրների լուծման առումով այսօր առաւել քան երբեւէ անհրաժեշտ է նորովի եւ գիտականօրէն ուսումնասիրել հայոց պատմութեան մանրամասները, վեր հանել բացթողումները, իրացնել պատմութեան դասերը:

Արդի շրջանում հայ-թուրքական յարաբերութիւնների կարգաւորման առանցքում պէտք է դրուեն պատմական իրողութիւնների գնահատականները: Թուրքերի հետ տարուող քաղաքականութիւնը պէտք է խարսխուած լինի գիտական հիմքի վրայ, այլապէս այն կ'ունենայ կործանարար հետեւանքներ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Կարինէ Ալեքսանեան, «Թուրքիայի Ցեղասպանութեան Քաղաքականութեան Շարունակութիւնն Ալեքսանդրապոլի Գաւառում», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, թիւ 1, Երեւան 2005, էջ 18-25:

² Ա. Յարութիւնեան, *Թուրքական Բնութեւնիցիւն Անդրկովկաս 1918թ. Եւ Բնքնապաշտպանական Կռիւները*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984. նաեւ՝ Հրանտ Աւետիսեան, *Հայկական Հարցը 1918թ.*, Երեւան Բարձրագոյն Դպրոց, 1997. նաեւ՝ M. Tumanian, *Diplomaticheskaya Istoriya Rerspubliki Armeniya 1918-1920 gg.*, (Հայաստանի Հանրապետութեան դիւանագիտական պատմութիւն 1918-1920թթ.), Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2012. նաեւ՝ Ա. Խաչատրեան, *Արեւելահայ Եւ Թուրք Դիւանագիտական Յարաբերութիւնները*, կազմ. Ղազարեցեան եւ ուրիշ., Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2010:

- ³ Երուանդ Մարգսեան, *Դաւադիր Գործարք, Հայաստան-Ռուսաստան-Թուրքիա, Երևան, 1995*. նաև Կարէն Խաչատրեան, *Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները 1920-1922թթ.*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի Հրատ., 2007:
- ⁴ Էդիկ Զօհրաբեան, *1920թ. Թուրք-Հայկական Պատերազմը Եւ Տէրութիւնները*, Երևան, Ոսկան Երեւանցի Հրատ., 1999:
- ⁵ Լենդրուշ Խուրշուդեան, *Հայաստանի Բաժանումը 1920 Թուականին*, Երևան, Երեւանի Համալս. Հրատ., 2002, էջ 205:
- ⁶ Խուրշուդեան, էջ 194:
- ⁷ Նոյն, էջ 314:
- ⁸ Արարատ Յակոբեան, *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, Երևան, 1992. նաև՝ Գալուստ Գալոյեան, *Հայաստանը Եւ Մեծ Տէրութիւնները 1917-1923թթ.*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ. Գիտութիւն Հրատ., 1999. նաև՝ Գայիանէ Մալխումրեան, *Հայաստանը ԱՄՆ Պետական Դեպարտամենտի 1917-1920թթ. Փաստաթղթերում*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության Ինստիտուտ, Երևան 2012. նաև՝ Մուրատ Կարապետեան, *Հայաստանը 1912-1920 Թուականներին. Ուսումնական Ձեռնարկ ԲՈԲՀ-երի Համար*, Երևան, Զանգակ-97, 2003:
- ⁹ *Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920թթ (Քաղաքական Պատմութիւն. Փաստաթղթերի Եւ Նիւթերի Ժողովածու)*, կազմ. Գ. Գալոյեան, Վ. Ղազախեցեան, Վ. Մելիքեան, Ս. Միգոյեան, Ա. Վիրաբեան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն Հրատ., 2000. նաև՝ *Համահայկական Խորհրդակցութիւններ (1912-1920 թթ.)*, *Փաստաթղթերի Ժողովածու, Արեւմտահայ Գաղթականութիւնը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1914-1922թթ.*, *Փաստաթղթերի Հաւաքածու*, կազմ. Կարինէ Ալեքսանեան, Երևան, 2012. նաև՝ *Ղարաքիլիսայի 1918թ. Հերոսամարտը Փաստաթղթերի Ժողովածու*, կազմ. Վ. Դալլաքեան, Ա. Մարութեան, Երևան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2008. նաև՝ *Համահայկական Խորհրդակցութիւններ (1912-1920թթ): Փաստաթղթերի Եւ Նիւթերի Ժողովածու*, կազմ. Ա. Վիրաբեան, Գ. Աւագեան, Ռ. Գիրգորեան, Ա. Կիրիմեան, Երևան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2004:
- ¹⁰ Խուրշուդեան, էջ 169:
- ¹¹ Զօհրաբեան, էջ 351:
- ¹² Խուրշուդեան, էջ 171:
- ¹³ Ա. Մելքոնեան, Է. Գեորգեան, Կ. Խաչատրեան, Ա. Վիրաբեան, Ե. Յովսէփեան, Է. Մինասեան, *Հայոց Պատմութիւն, 12-րդ Դասարան, Հումանիտար Հոսքի Դասագիրք*, Երևան, Զանգակ-97 Հրատ., 2010, էջ 54:
- ¹⁴ Ա. Մելքոնեան, Վլադիմիր Բարխուդարեան, *Հայոց Պատմութիւն, Հումանիտար Հոսքի Դասագիրք*, Երևան, Զանգակ-97 Հրատ., 2010, էջ 286. նաև՝ «1918թ. Մայիսեան Գոյապայքարի Պատմութեան Նոր Էջ», *1918թ. Մայիսեան Հերոսամարտերի Եւ Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան 85-Ամեակին Նուիրում Գիտաժողովի Նիւթեր*, Երևան, 2005:
- ¹⁵ Դալլաքեան, Մարութեան, *Ղարաքիլիսայի 1918թ.*:
- ¹⁶ Վլադիմիր Յարութիւնեան, «Վերջին Հայ Սամուրայը», *Հասարակութիւն*, 30 Հոկտեմբերի 2012:

- ¹⁷ Վերժինէ Սվազեան, *Հայոց Յեղասպանութիւն, Ականատես Վերապրողների Վկայութիւններ*, ՀՀ ԳԱԱ, Գիտութիւն Հրատ., Երեւան, 2011:
- ¹⁸ Յակոբ Տէր Յակոբեան, *Հայաստանի Վերջին Աղէտը*, Կ.Պոլիս, Տէր Սահակեան, 1921, էջ 118-119:
- ¹⁹ Կարինէ Ալեքսանեան, «Ալեքսանդրապոլի Գաւառում Հաստատուած Գաղթականութիւնը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի Տարիներին», *Հանրապետական Գիտական Նստաշրջան, Նիւթերի Ժողովածու*, Գիւմրի, 2007, էջ 144-147. նաեւ նոյնի՝ «Արեւմտահայ Գաղթականներն Ալեքսանդրապոլի Գաւառում Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի Տարիներն (Փաստաթղթերի Հաւաքածո)», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, Երեւան 2008, թիւ 2, էջ 40-56:
- ²⁰ ՀԱԱ, ֆ.57, ց.2,գ.1287, թ.4-5:
- ²¹ ՀԱԱ, ֆ.57, ց.2,գ.1311, թ.23-24:
- ²² «Արեւմտահայ Գաղթականներն Ալեքսանդրապոլի Գաւառում, էջ 40-56:
- ²³ Աւետիսեան, էջ 9:
- ²⁴ Նոյն:
- ²⁵ Հոկտեմբերեան յեղաշրջում - 1917 Հոկտեմբերի 25ին (Նոյեմբերի 7ին) Պետրոգրադում իրականացուած յեղաշրջման արդիւնքում Բոլշեւիկների Կուսակցութիւնը իշխանութիւնը վերցրեց իր ձեռքը: Բոլշեւիկների առաջնորդ Լենինի գլխավորութեամբ կազմուած նոր կառավարութիւնը՝ ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը հռչակեց հաշտութեան, հողի, Ռուսաստանի ժողովուրդների իրաւունքների մասին օրէնքները: Ռուսաստանի կենտրոնում տեղի ունեցած իշխանափոխութեամբ Այսրկովկասում առաջացած իշխանական ճգնաժամը յաղթահարելու համար Նոյեմբերի 15ին ձեւաւորուեց Անդրկովկասի կոմիսարիատը: Կոմիսարիատը Նոյեմբերի 21ին հաշտութեան բանակցութիւններ սկսեց Թուրքիայի հետ, իսկ Դեկտեմբերի 5ին Երզնկայում կնքուած զինադադարից յետոյ կովկասեան ռուսական զօրքերի ետքաշումը ճակատային դիրքերից վերածուեց տարերային փլուզման եւ զօրքերի անկազմակերպ նահանջի:
- ²⁶ Աւետիսեան, էջ 81:
- ²⁷ Խաչատուր Կարճիկեանը 1918 Նոյեմբերի 11ին իր աշխատասենեակում սպանուել է դաշնակցական սպայ Եգոր Տէր-Մինասեանի կողմից:
- ²⁸ Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագիրը կնքուել է 1918 Մարտի 3ին Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Քառեակ Միութեան երկրների միջեւ: Անտանտի նախկին դաշնակից Ռուսաստանը, անջատ հաշտութիւն կնքելով դուրս եկաւ Ա. Համաշխարհային Պատերազմից: Հաշտութեան 4րդ յօդուածով եւ ռուս-թուրքական լրացուցիչ պայմանագրի համաձայն՝ Թուրքիային անցան Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրուած մարզերը: Ռուսաստանը պարտաւորուեց իր զօրքերը շուտափոյթ դուրս բերել ոչ միայն Արեւմտեան Հայաստանից, այլեւ Արդահանի, Կարսի, Բաթումի մարզերից: Դրանցում ստեղծուելիք «նոր կարգը» պէտք է համաձայնեցուէր հարեւան պետութիւնների, մասնաւորապէս Թուրքիայի հետ: Ռուսաստանը պարտաւորուում էր նախկին պետական սահմանից որոշակի հեռաւորութեան վրայ գտնուող տարածքից հանել բոլոր ուժերը, զօրացրել հայկական

-
- կամատրական ջոկատները, կովկասում պահել մեկ ստորաբաժանում: Իսկ Թուրքիան իր բանակը պահելու էր պատերազմական վիճակի մեջ:
- ²⁹ *Համահայկական Խորհրդակցություններ:*
- ³⁰ Նոյն, էջ 326:
- ³¹ ՀԱԱ, ֆ.57, ց.5, գ.187, թ.
- ³² *Համահայկական Խորհրդակցություններ*, էջ 311-312:
- ³³ Աւետիսեան, էջ 195:
- ³⁴ Նոյն:
- ³⁵ Խաչատրեան, *Արեւելահայ Եւ Թուրք Դիւանագիտական*, էջ 159:
- ³⁶ Նոյն:
- ³⁷ Նոյն:
- ³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 178, թ. 10-13:
- ³⁹ *Արեւմտահայ Գաղթականությունը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում*
- ⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1, գ. 2713, թ. 19:
- ⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 205, ց.1, գ. 709, թ. 10:
- ⁴² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ.187, թ.1-41:
- ⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1, գ. 3000, թ.1:
- ⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց.1, գ.122, թ. 1:
- ⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.126, թ.126:
- ⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ.127, ց.1, գ.2976, թ. 156:
- ⁴⁷ *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, Երեւան 1996, էջ 109:
- ⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ.105, ց.1. գ.2768, թ. 34:
- ⁴⁹ Զօհրաբեան, *1920-Թուրք Հայկական Պատերազմը*, էջ 287:
- ⁵⁰ Նոյն:
- ⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 600, թ.111:
- ⁵² ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 1, գ. 127, թ.167:
- ⁵³ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 272, թ. 35-38:
- ⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց.1, գ. 602, մաս 4, թ. 255:
- ⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 272, թ. 36
- ⁵⁶ Սիմոն Վրացեան, *Հայաստանը Բոլշեւիկեան Մուրճի Եւ Թուրքական Սալի Միջեւ* (ռուսերէն), Երեւան, Միքայէլ Վարանդեան Հրատ., 1992, էջ 95:
- ⁵⁷ *Ժողովուրդի Չայն*, Կ. Պոլիս, 24 Փետրուարի 1921:
- ⁵⁸ Գալոյեան, էջ 369:
- ⁵⁹ Կարինէ Ալեքսանեան, «Թուրքիայի Տեղասպանութեան Քաղաքականութեան Շարունակությունը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, թիւ 1, Երեւան 2005, էջ 18-25:
- ⁶⁰ Սվազլեան, էջ 521-524:
- ⁶¹ Էլինար Շահէն, *Շահէնի Յուշամատենը*, Երեւան, «Լուսակն» Հրատ. 2001, էջ 32:
- ⁶² Կարինէ Ալեքսանեան, «Տեղական Կառոյցների Օգտագործման Թուրքական Քաղաքականությունը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1918-1921թթ»՝ *ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ Կենտրոնի «Գիտական Աշխատություններ»*, Գիւմրի, 2005:
- ⁶³ Կարինէ Ալեքսանեան, «Փաստաթղթեր 1918թ. Մայիսին Թուրքական Բանակի Կողմից Ալեքսանդրապոլի Գրաման Եւ Քաղաքային Ինքնավարութեան Նոր

-
- Մարմինների Ձեռնարման Վերաբերեալ», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, թիւ 1, Երեւան, 2011, էջ 12-24:
- ⁶⁴ Ալեքսանդրապոլի Յեղկոմը ստեղծուել է 1920 Նոյեմբերի 17ին: Հրաժարուել է իշխանութիւնից 1921 Յունուարի 25ին Հայ-յեղկոմի պահանջով Կոմունիստական Կուսակցութեան հեղինակութիւնը բնակչութեան մէջ պահպանելու եւ խորհրդային իշխանութեան գաղափարը չվարկաբեկելու նպատակով:
- ⁶⁵ ՀԱԱ, ֆ. 3, ց. 1, գ. 6, թ. 13:
- ⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 2, գ. 10, թ. 1-5:
- ⁶⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 1, գ. 426, թ. 1:
- ⁶⁸ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3^ա, գ. 70, թ. 10:
- ⁶⁹ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3, գ. 4, թ. 10:
- ⁷⁰ Կարինէ Ալեքսանեան, «Ալեքսանդրապոլի Գաւառի Տեղական Իշխանութեան Գործունէութիւնը Թուրքական Ռազմակալման Շրջանում (1918 Մայիս-Դեկտեմբեր), *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԴ., Պէյրութ*, 2014, էջ 283-300:
- ⁷¹ Ա. Մանուկեան, *Փաստաթղթերի Եւ Նիւթերի Ժողովածու, Հաւաքածու*, խմբ. Ա. Վիրաբեան, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2009, էջ 306:
- ⁷² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 126, թ. 90-96:
- ⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2711, թ. 163:
- ⁷⁴ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2711, թ. 198-199:
- ⁷⁵ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2711, թ. 1:
- ⁷⁶ ՀԱԱ, ֆ. 3, ց. 1, գ. 33, թ. 55-57:

ARMENIAN-TURKISH RELATIONS DURING THE
OCCUPATION OF THE DISTRICT OF ALEXANDROPOLE (1918-1921)
(SUMMARY)

KARINE ALEXANIAN
karine.aleksanyan@yahoo.com

The Armenians and Turks had two conflicting objectives during the occupation of the District of Alexandropole (1918-1921): a) the struggle of the Armenian population for its physical survival and b) the Turkish state's policy of devastation.

Turkey's intent was to make the best of the prevailing international conditions in the region and through diplomatic duplicity occupy as much as possible of the territory inhabited by Armenians; in unexpected attacks, generate panic within the Armenian population and create conflicts between the diverse segments of Armenian society; disable Armenian defense mechanisms; massacre and loot the Armenian population. These acts were disguised by Turkey as she proclaimed herself to be a peacemaker and an enforcer of law and order.

During their occupation of the District, the Turks made good use of their diplomatic capacity and took advantage of the new international situation. The Armenian political leaders, on the other hand, had learned nothing. Their inadequate perception of the conditions both in 1918 and in 1920 led to the massacre and looting of the defenseless population of the District of Alexandropole.

Nonetheless, the population had learnt through popular diplomacy and self-defense mechanisms how to maintain its physical survival. Both in 1918 and in 1920 the population of the District of Alexandropole generated local governing bodies, which acted as intermediaries between the local population and the Turkish occupying authorities. These local bodies tried to reduce Turkish atrocities, and with the gradual decline of the occupying power extend their power, enforce law and order, and deter lawless elements, who were not less dangerous in menacing the peace of the local population.

The population of the Alexandropole district knew that to undermine the defensive capacities of the local population the Turks ruthlessly punished any attempt at self-defense. Accordingly, some left the area, others went under cover and whenever possible defended their families.